

رابطه عاشورا و فرهنگ مهدویت

فاطمه غلامی^۱

چکیده:

مقاله حاضر با عنوان رابطه عاشورا و فرهنگ مهدویت، به پیوندهای عاشورا با مهدویت و دلایل این پیوند پرداخته است. عاشورا پیوندی عمیق با مهدویت دارد و حکومت جهانی حضرت مهدی (عج الله تعالی و الشریف) استمرار و ادامه عاشورا است و ایشان منتقم خون جدش اباعبدالله (علیه السلام) می‌باشد. امام مهدی (عج الله تعالی و الشریف) می‌آید تا ندای امام حسین (علیه السلام) و تمام انبیاء و اولیای الهی را پاسخ گوید و پرچم بر جا مانده‌شان را بر دوش گیرد. آنچه موجب شد که به این مسئله پرداخته شود، تبیین رابطه بین قیام امام حسین و فرهنگ انتظار و مهدویت است تا رهروان منتظر به گوش باشند که نهضت مهدوی و حسینی یکی است و لازم است که آمادگی لازم در آنها ایجاد شود و خود را برای ظهور حضرت مهیا کنند.

کلید واژه‌ها: رابطه، عاشورا، فرهنگ، مهدویت.

^۱ - سطح دو، حوزه علمیه فاطمه الزهرا (سلام الله علیها) - شیراز. Qlamishiraz@gmail.com

مقدمه:

از زمان خلقت آدم تاکنون همواره دو جریان حق و باطل به موازات هم پیش رفته و کره خاک هیچ گاه از مصاف این دو خالی نبوده است. پیروان هر یک از حق مداران گذشته، همواره بسترسازان حق گرایان آینده بوده‌اند و حق گرایان آینده تداوم بخشان راه حق پرستان گذشته، وضعیت باطل پیشه‌گان و دورافتادگان از صراط مستقیم نیز بر همین منوال بوده است. در این میان، ارتباط حجت-های الهی در تداوم بخشیدن به مسیر صحیح هدایت و سعادت بشر بسیار عمیق‌تر و محکم‌تر بوده است؛ چرا که هر نبی و ولی الهی با در نظر گرفتن شرایط عصری که در آن به سر می‌برد، راه انبیا و اولیای پس از خود را تداوم می‌بخشد.

در فرهنگ اسلامی ائمه اطهار (علیهم السلام) به عنوان جانشینان پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) همگی نور واحدند و هدف مشترکی را دنبال می‌کنند. وجود هر یک از آنان همانند یک مشعل روشن یا علم سرافراز، مسیر صحیح و کامل هدایت را به بندگان خدا نشان می‌دهند و آنان را از گرفتار شدن به ضلالت و گمراهی باز می‌دارند، با این همه ارتباط و پیوستگی بعضی از آنان با همدیگر از ویژگی و خصوصیتی برخوردار است که از بررسی این گونه از پیوندها می‌توان با مراحل گوناگون چگونگی تداوم مبارزه حق و باطل و سرنوشت نهایی این مبارزات و همین طور با بخشی از ریزه-کاری‌های دقیق سنت‌های الهی و روند تحقق نهایی اهداف حیات بخش انبیا و اولیای الهی آشنا شد. بدون تردید پیوستگی و ارتباط امام حسین (علیه السلام) با آخرین حجت الهی حضرت بقیه الله (عج الله تعالی و الشریف) بسیار بارز و در خور تعمق است؛ چرا که با بررسی ابعاد مختلف پیوند این دو حجت الهی به خوبی چگونگی فراهم شدن بستر حاکمیت احکام و ارزش‌های الهی در سرتاسر عالم مشخص می‌شود.

۱- مفهوم شناسی

الف- رابطه

هر نوع وابستگی و ارتباط که میان دو یا چند چیز وجود دارد. همچنین تأثیر و نفوذی که یک چیز در دیگری داشته باشد را رابطه می‌گویند.^۱

ب- پیوند

در لغت به معنی خویشاوندی و نزدیکی نسبی و همچنین به عمل فرو بردن شاخه درختی به درخت دیگر گفته می‌شود.^۲

ج- عاشورا

در زبان عربی به معنی دهمین روز ماه است. عاشورا از جمله روزهایی است که نزد مسلمانان و یهودیان اهمیت داشته و دارد. به اعتقاد یهودیان، عاشورا یا «کیپور» روزی است که خداوند در آن، فرعونیان را در رودخانه نیل غرق کرد و حضرت موسی (علیه السلام) و بنی‌اسرائیل را از دست ایشان نجات داد؛ از این رو روز دهم ماه تشرین را که عید کیپور نامیده می‌شود، روزه می‌گیرند و آن را کفاره گوساله پرستی بنی‌اسرائیل می‌دانند. بسیاری از اهل سنت، این روز را روزی مبارک و خجسته می‌دانند و بر این باورند که در این روز خداوند، آدم و حوا را آفریده است؛ لذا روزه گرفتن در این روز را مستحب می‌دانند، ولی در نزد شیعیان این روز به جهت کشته شدن امام حسین (علیه السلام) در آن شوم است لذا این روز را روز حزن و اندوه قرار می‌دهند و در مساجد برای امام حسین (علیه السلام) نوحه سرایی و مرثیه سرایی می‌کنند.^۳

اتلاق کلمه عاشورا بر دهم ماه محرم، پس از به شهادت رسیدن حضرت امام حسین (علیه السلام) و یاران آن حضرت، صورت پذیرفته است. در دوره پیش از اسلام بر دهم ماه محرم، عاشورا نمی‌گفتند. کاروان اباعبدالله (علیه السلام) در روز دوم محرم به کربلا رسید و تا روز عاشورا در آن سرزمین بودند.^۴

۱. شعاری نژاد، فرهنگ علوم رفتاری، ص ۳۴۵.

۲. دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج ۱۲، ص ۷۹۸-۸۰۲.

۳. جمعی از نویسندگان، از فرات تا فرات، ص ۹۱-۹۲.

۴. عاملی، الصحیح من سیره النبی جامعه مدرسین، ص ۱۰۶.

عاشورا، نماد قیام امام حسین (علیه السلام) و یارانش در مقابل طاغوت‌های زمانه در کربلا است. مراد ما از عاشورا، حیات فکری و سیاسی امام حسین (علیه السلام) به ویژه در مبارزه با جریان کفر و نفاق است. مقصود از رابطه عاشورا و مهدویت، پیوندی است که بیانگر رابطه عمیق حضرت مهدی (عج الله تعالی و الشریف) با امام حسین (علیه السلام) است که در احادیث، دعای ندبه، زیارت عاشورا و زیارت ناحیه مقدسه به این رابطه ناگسستنی اشاره شده است.^۱

د- فرهنگ

فرهنگ یعنی بالا کشیدن و اعتلا بخشیدن.^۲ برخی نیز فرهنگ را به معنای دانش، آموزش و پرورش و نیز آثار ادبی قوم یا ملتی دانسته‌اند.^۳ فرهنگ، مرکب از (فر) که پیشاوند است و (هنگ) که از ریشه تنگ اوستایی به معنی کشیدن و فرهیختن و فرهنگ هر دو مطابق است با ریشه «ادوکا» به معنی کشیدن و نیز به معنی تعلیم و تربیت است و فرهنگ که به معنای دانش و ادب می‌باشد.^۴ معنای اصطلاحی: - مجموعه ساخت، باور، هنر، اخلاقیات، قانون، سنت و ظرفیت‌ها که فرد در جامعه کسب می‌کند. - مجموعه‌ای از شیوه‌های زندگی که برای آموزش از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌شود.^۵ - شناسه نحوه زندگی است که هر جامعه برای رفع نیازهای اساسی خود اختیار می‌کند.^۶ با توجه به این تعاریف، فرهنگ محصول معنوی مشترک جامعه انسانی است که شامل آداب، رسوم، رفتار و باورها می‌شود که گروهی به آن معتقدند و انجام آن را بر خود لازم می‌دانند و علت برتری جامعه‌ای بر جوامع دیگر نیست.^۷

ه- مهدویت

مهدی اسم مفعول و به معنای هدایت شده است. مهدویت نیز از همین ریشه است. البته گاهی در معنای فاعلی به معنای هدایت کننده نیز به کار می‌رود.^۸ مهدی مشهورترین لقب آن حضرت نزد شیعه و سنی است. مهدوی صفت نسبی است و منسوب به مهدی است مطلقاً، یا منصوب به مهدی

۱. حسینی، سلیمان بن داود، قندوزی، ینابیع الموده، ص ۷.

۲. کاشفی، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ص ۱۸.

۳. دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج ۳، ص ۲۲۷.

۴. همان، ج ۳۳.

۵. کاشفی، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ص ۱۸.

۶. شایان فر، دایره المعارف تطبیقی علوم اجتماعی، ص ۴۰۱.

۷. حیدری، افغانستان، فرهنگ، تمدن.

۸. تونه‌ای، فرهنگ الفبایی مهدویت پیرامون حضرت مهدی (عج الله تعالی)، ص ۴۱۶.

صاحب الزمان (عج الله تعالى و الشریف) امام دوازدهم شیعیان است.^۱ مهدویت از لحاظ لغوی، مصدر جعلی است که پس از افزودن تایی تأنیث به اسمی که یای نسبت به آن اضافه شده است، ساخته می‌شود. بنابراین مهدویت به معنای مهدی بودن، هدایت شده و رهیافته بودن است.^۲ از امام صادق (علیه السلام) روایت شده است که می‌فرماید: «این که امام عصر (عج الله تعالى و الشریف) را مهدی می‌خوانند، به خاطر این که به چیز گمشده‌ای راهنمایی می‌کند و او را قائم می‌نامند برای آن است که به حق قیام می‌فرماید.»^۳

۲- حسین (علیه السلام) و فلسفه انتظار

با توجه به روند آینده نگری مثبت و فلسفه انتظار است که حضرت اباعبدالله (علیه السلام) در صبح عاشورا چند ساعت مانده به شهادت یاران در یک سخنرانی وحی گونه به آینده و تحولات آن می‌پردازد و ره آورد خون‌های اصحاب و یارانش را در کربلا تحلیل می‌کند و بشارت می‌دهد که این خون‌ها هدر نمی‌رود، زنده و جاوید می‌ماند، حرکت‌ها پدید می‌آورد و به ظهور حضرت مهدی (عج الله تعالى و الشریف) می‌انجامد و به عدل جهانی و حکومت جهانی قرآن متصل می‌شود.

«پس بشارت باد شما را، سوگند به خدا اگر امروز ما را بکشند پس همانا ما بر پیامبران وارد می‌شویم و همان جا می‌مانیم تا خدا بخواهد، پس در آخر الزمان، من اول امامی هستم که سر از خاک برمی‌دارم و پس از قائم آل محمد (صلی الله علیه و آله و سلم) حکومت جهانی را اداره می‌کنم... در پاکسازی زمین، هر حیوانی را که خدا گوشت او را حرام کرده نابود می‌سازم تا آنکه بر روی زمین جنبنده‌ای جز حیوانات پاکیزه باقی نمی‌مانند.»^۴

جالب این که این سخنان شگفت آور را در مدینه یا در بین راه مکه یا در سخنرانی‌های مکه یا بین راه مکه و کربلا یا در ده روز اقامت در کربلا مطرح نمی‌کند، بلکه در لحظه‌های خون و شهادت و پرواز یاران به سوی خدا و آنگاه که در دو سخنرانی با کوفیان صحبت کرد و آنان را در ریختن خون فرزندان پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) مصمم دید، مطرح فرمود. چند لحظه قبل از شهادت یاران در صبح عاشورا از آینده جهان و حکومت جهانی حضرت مهدی (عج الله تعالى و الشریف) و سرنوشت

۱. معین، فرهنگ معین، ج ۲، ص ۱۸۶۳.

۲. سلیمانیان، فرهنگ نامه مهدویت، ص ۲۸۲.

۳. مفید، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، ج ۲، ص ۲۵۸.

۴. راوندی، الخرائج و الجرائح، ج ۲، ص ۸۴۸. مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۵، ص ۸۱.

«وقتی که امام حسین (علیه السلام) به شهادت رسید، ملائکه با گریه‌های بلند به درگاه خداوند، ضجه کرده و گفتند: این حسین برگزیده شما و پسر پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) شما است. خداوند سایه حضرت مهدی (عج الله تعالی و الشریف) را به ملائکه نشان داد و فرمود: «با این قائم، انتقام حسین (علیه السلام) را می‌گیرم.»^۱

در زیارت عاشورا نیز از امام مهدی (عج الله تعالی و الشریف) به عنوان خون خواه امام حسین (علیه السلام) یاد شده است و ایشان را به عنوان ثارالله معرفی نموده است: «خداوند مرا روزی کند که در خدمت حضرت مهدی (علیه السلام) و حق ناطق که از شما خاندان ظهور خواهد کرد، خون شما را مطالبه نمایم.»^۲ امام مهدی (عج الله تعالی الشریف) برای رهایی بشر از چنگال گروه ظلمانی، به مبارزه سخت و گسترده علیه آنها می‌پردازد و طی جنگ‌های شدیدی همه آنها را سرکوب و مغلوب می‌سازد.^۳

^۱. کلینی، کافی، ج ۱، ص ۴۶۵. طبرسی، اعلام الوری، ج ۱، ص ۶۴.

^۲. ابن قولویه، کامل الزیارات، ص ۱۷۷.

^۳. جمعی از نویسندگان، از فرات تا فرات، ص ۷۳-۷۴.

نتیجه گیری:

عاشورا و مهدویت پیوند عمیق و دقیقی با یکدیگر دارند. مهدویت تداوم و استمرار عاشورا است و نقش مهمی درانتقام خون امام حسین (علیه السلام) دارد و در روایات آمده است که حضرت مهدی (عج الله تعالی الشریف) منتقم خون جدش اباعبدالله (علیه السلام) می باشد. دلایل پیوند عاشورا و نهضت مهدوی بسیار است که از جمله آنها می توان به هدف و مکتب و خاندان واحد و ویژگی های یاران و ستم ستیزی دو نهضت اشاره کرد. امام حسین (علیه السلام) برای اصلاح امت جدش رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) و امر به معروف و نهی از منکر به پا خاست و امام مهدی (عج الله تعالی الشریف) نیز با ظهور خود، تداوم بخش همین هدف خواهد بود و لازم است که منتظران ظهورش پیام عاشورا را درک کرده و بدانند که این دو مکتب یکی است و آمادگی لازم را در خود کسب کنند. عاشورا و مراسم آن همواره نقش مهمی در بیداری مردم و گرایش آنان به سمت اسلامی شدن داشته است چنان که حتی نویسندگان غربی، به این مسئله اعتراف کرده اند. از اهداف هر دو مکتب عاشورایی و مهدوی می توان به عدالت اجتماعی، عدم بیعت با طاغوت و اصلاح جامعه، مبارزه با جاهلیت و... اشاره کرد.

فهرست منابع:

* قرآن

* نهج البلاغه

الف - کتب فارسی

۱. تونه ای، مجتبی، فرهنگ الفبایی مهدویت پیرامون حضرت مهدی (عج الله تعالی الشریف)، قم، انتشارات مشهور، چاپ اول، ۱۳۸۳ ه.ش.
۲. جمعی از نویسندگان، از فرات تا فرات، قم، بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود (عج الله تعالی و الشریف)، چاپ چهارم، ۱۳۸۹ ه.ش.
۳. داودی، سعید، عاشورا، ریشه‌ها، انگیزه‌ها، رویدادها، پیامدها، قم، انتشارات علی بن ابی طالب (علیه السلام)، ۱۳۸۷ ه.ش.
۴. _____ مهدی، رستم نژاد، عاشورا، ریشه‌ها، انگیزه‌ها، رویدادها، پیامدها، به نقل از فلسفه شهادت و عزاداری حسین بن علی (علیه السلام)، امام علی بن ابی طالب (علیه السلام)، چاپ اول، ۱۳۸۴ ه.ش.
۵. دشتی، محمد، پیام‌های عاشورا، قم، مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمومنین (علیه السلام)، چاپ سوم، ۱۳۸۱ ه.ش.
۶. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران، انتشارات دانشگاه ها، چاپ سوم، بی تا.
۷. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن، بیروت، دارالقلم الدارالشامیه، چاپ اول، ۱۴۱۲ ه.ق.
۸. سلیمانیان، خدامراد، فرهنگ نامه مهدویت، تهران، بنیاد فرهنگی مهدی موعود، مرکز تخصصی مهدویت، ۱۳۸۸ ه.ش.
۹. شعاری نژاد، علی اکبر، فرهنگ علوم رفتاری، تهران، امیر کبیر، ۱۳۷۵ ه.ش.
۱۰. شایان فر، علی رضا، دایره المعارف تطبیقی علوم اجتماعی، کتاب اول، تهران، انتشارات کیهان، ۱۳۷۷ ه.ش.
۱۱. کاشفی، محمدرضا، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، قم، مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۸۴ ه.ش.
۱۲. معین، محمد، فرهنگ معین، جلد ۲، تهران، انتشارات ادنا، ۱۳۸۱ ه.ش.

ب: کتب عربی

۱. اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمه، تهران، اسلامی، ۱۳۸۱ ه.ش.
۲. ابن بابویه، صدوق، علی بن حسین، الامامه و التبصره من الحیره، قم، مدرسه الامام المهدی (عج الله تعالی و الشریف)، چاپ اول، ۱۴۰۴ ه.ق.
۳. _____ محمدبن علی، الامالی، تهران، انتشارات کتاب چی، چاپ ششم، ۱۳۷۶ ه.ش.
۴. _____ محمد بن علی، علل الشرایع، جلد ۱، قم، داوری، چاپ اول، ۱۳۸۵ ه.ش.

۵. ابن بابویه، صدوق، محمد بن علی، **من لایحضره الفقیه**، قم، جلد ۳، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ سوم، ۱۴۱۳ق.
۶. _____ محمد بن علی، **کمال الدین و تمام النعمه**، جلد ۱، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۵۸ه.ش.
۷. ابن نماحلی، جعفر بن محمد، **در سوگ امیر آزادی «مثیرالاحزان»**، (ترجمه ی کرمی)، قم، حاذق، چاپ اول، ۱۴۰۶ق.
۸. ابن قولویه، ابی القاسم جعفر بن محمد، **کامل الزیارات**، مرتضویه، ۱۳۵۶ه.ش.
۹. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، **تحف العقول**، جلد ۲، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۰۴ق.
۱۰. ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی، **شرح الاخبار فی فضائل الائمه الاطهار (علیهم السلام)**، قم جامعه مدرسین، ۱۴۰۹ق.
۱۱. ابن ابی زینب، محمد بن ابراهیم، **الغیبه النعمائی**، تهران، نشر صدوق، چاپ اول، ۱۳۹۷ه.ش.
۱۲. ابن منظور، محمد بن مکرم، **لسان العرب**، جلد ۸، بیروت، دارالفکر لطباعه و النشر و التوزیع، چاپ سوم، ۱۴۱۴ق.
۱۳. ابن طاووس، علی بن موسی، **الطرائف**، (ترجمه ی الهامی)، قم، انتشارات نوید اسلام، چاپ دوم، ۱۳۷۴ه.ش.
۱۴. بحرانی، هاشم، **مدینه معاجز الائمه الاثنی عشر**، جلد ۳، قم، مؤسسه المعارف الاسلامیه، چاپ اول، ۱۴۱۳ق.
۱۵. جمال حسینی، علی، سلیمان بن ابراهیم، قندوزی، **ینابیع الموده**، جلد ۳، چاپ چهارم، ۱۳۹۳ه.ش.
۱۶. حسینی بحرانی، هاشم، **البرهان فی تفسیر القرآن**، جلد ۴، قم، دارالتفسیر، ۱۴۱۷ق.
۱۷. خمینی، روح الله، **صحیفه نور**، جلد ۲۱، تهران، انتشارات سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، چاپ اول، ۱۳۶۹ه.ش.
۱۸. خزاززای، علی بن محمد، **کفایه الاثر فی النص علی الائمه الاثنی عشر**، قم، انتشارات بیدار، ۱۴۰۱ق.
۱۹. راوندی، قطب الدین، سعید بن، هبه الله، **الخرائج و الجرائح**، جلد ۳، قم، مؤسسه امام مهدی «علیه السلام»، چاپ اول، ۱۴۰۹ق.
۲۰. شریف قرشی، باقر، **حیاه امام الحسین (علیه السلام)**، بی جا، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، بی تا.
۲۱. صافی گلپایگانی، لطف الله، **منتخب الاثر فی احوال الامام الثانی عشر**، قم، حضرت معصومه (علیه السلام)، ۱۳۷۷ ه.ش.
۲۲. طبرسی، احمد بن علی، **الاحتجاج علی اللجاج**، جلد ۱، مشهد، انتشارات مرتضی، چاپ اول، ۱۴۰۳ق.
۲۳. طریحی، فخرالدین، **مجمع البحرین**، جلد ۴، تهران، مرتضوی، چاپ سوم، ۱۳۷۵ه.ش.
۲۴. طوسی، محمد بن الحسن، **الغیبه**، قم، دارالمعارف الاسلامیه، چاپ اول، ۱۴۱۱ق.

۲۵. طبری آملی، محمد بن جریر، **دلائل الامامہ**، جلد ۱، دارالذخائر، بی تا.
۲۶. طبرسی، فضل بن حسن، **اعلام الوری**، بی جا، ۱۲۷۰ه.ق.
۲۷. عاملی، جعفر مرتضی، **الصحيح من سيره النبي**، سحرگاهان، ۱۴۱ه.ق..
۲۸. عیاشی، محمد بن مسعود، **تفسیر عیاشی**، انتشارات ذوی القربی، (ترجمہی عبداللہ صالحی)، جلد ۲، بی تا.
۲۹. قمی مشہدی، محمد بن محمد رضا، **کنز الدقایق، وزارہ الثقافہ و الارشاد الاسلامی**، جلد ۱۱، مؤسسہ الطبع و النشر، بی تا.
۳۰. قمی، علی بن ابراہیم، **تفسیر القمی**، قم، دارالکتاب، چاپ اول، ۱۴۰۴ه.ق.
۳۱. کلینی، محمد بن یعقوب، **الکافی**، جلد ۸، تہران، دارالکتاب الاسلامیہ، چاپ اول، ۱۴۰۷ه.ق.
۳۲. کوفی، ابومخنف، لوط بن یحیی، **وقعہ الطف**، قم جامعہ مدرسین، چاپ سوم، ۱۴۱۷ه.ق.
۳۳. لیثی واسطی، علی بن ابی نزال، **عیون الحکم والمواعظ**، قم، کتابخانہ مرکز تحقیقات آموزش و پرورش، ۱۳۷۶ه.ش.
۳۴. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، محمد باقر، بہبودی، **بحار الانوار**، چاپ چہارم، اسلامیہ، جلد ۴۴، ۱۳۸۶ه.ش.
۳۵. محمدی ری شہری، محمد، **میزان الحکمہ**، (ترجمہی حمیدرضا شیخی)، مؤسسہ فرہنگی دارالحديث، چاپ پانزدہم، ۱۳۹۵ه.ش.
۳۶. مفید، محمد بن علی، **الارشاد فی معرفہ حجج اللہ علی العباد**، قم، مؤسسہ آل البيت (علیہم السلام)، چاپ اول؛ ۱۴۱۳ه.ش.
۳۷. نعیم، بلال، **سیر زمان تا صاحب الزمان «علیہ السلام»**، ترجمہی شاہپور حسینی، چاپ دوم، تہران، موعود عصر (عج اللہ تعالی و الشریف)، ۱۳۸۷.
۳۸. یزدی حائری، علی بن زین العابدین، **الزام الناصب**، جلد ۲، مؤسسہ الاعلمی، ۱۴۲۲ه.ق.

ج- فصلنامہ ها

۱. حیدری، غلام رسول، **«افغانستان، فرہنگ، تمدن»**، فصل نامہ پگاہ اندیشہ، سال چہارم، شمارہ ۶، ۱۳۸۹ه.ش.
۲. ارتباط امام مہدی (علیہ السلام) با امام حسین (علیہ السلام)، مجلہ موعود، شمارہ ۴۲، ۱۳۸۲ه.ش.